

JANIS KALPUZOS
RAJA
DITË DHE NET TË 1821-IT

BOTIMET TOENA

Janis Kalpuzos lindi në vitin 1960 në fshatin Mellates të Artës. Është një nga autorët më të njohur të letërsisë bashkëkohore greke.

Botime të tij në greqisht dhe gjuhë të tjera:

“Kaos - Pantomima fantazmash”, roman.

“Gur nga qielli - Kudo ku eci, është rruga ime”, roman.

“Gjithçka që dua është e jotja”, roman.

“Engjëj dhe demonë”, roman.

“Poezi 2000-2017”.

“Disa nuk harrojnë kurrë”, tregime.

“Inati - I urti i liqenit”, roman - *Çmimi i Librarive Public*, Greqi, 2019.

“Imaret - Nën hijen e kullës së sahatit”, roman - *Çmimi i Lexuesve të Qendrës Kombëtare të Librit*, Greqi, 2009. Botuar edhe në shqip me përkthim të Kristo Pullës. Gjithashtu libri është përkthyer e botuar edhe në polonisht, turqisht, arabisht dhe anglisht.

“Serra - Shpirti i Pontit”, roman - *Çmimi i Parë* për romanin me përmbajtje nga Azia e Vogël për vitet 2016-2018. Botuar edhe në shqip me përkthim të Kristo Pullës.

“Raja - Ditë dhe net të 1821-it”, roman. Botuar edhe në shqip me përkthim të Kristo Pullës.

“Eran - Mëkate të Bizantit”, roman - *Çmimi i Librarive Public*, Greqi, 2021.

“Kalldrëmi”, roman.

JANIS KALPUZOS

RAJA

DITË DHE NET TË 1821-IT

Përktheu nga origjinali greqisht Kristo Pulla

BOTIMET TOENA

Tiranë

Autori: Γιάννης Καλπούζος (Janis Kalpuzos)
Titulli në origjinal: Ραγιάς. Μέρες και νύχτες 1821
Botoi në greqisht: Psychogios Publications S.A.

GreekLit.

Ky botim është mbështetur nga Ministria e Kulturës dhe Sporteve Greke dhe Fondacioni Helen për Kulturën në kuadrin e programit GreekLit.

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Edona Marku Huqi

Redaktore: Albina Pulla

Korrektore letrare: Majlinda Bami

Përkujdesja grafike dhe kopertina: Elsa Hajderaj

ISBN 9789928376916

© 2021, Psychogios Publications S.A.

© në shqip Botimet Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjeti apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

Rr. “M. Gjollësja”, K. Postare 1420, Tiranë

Tel.: + 355 4 22 40 116

Email: botimet.toena@gmail.com

toena.porosionline@gmail.com

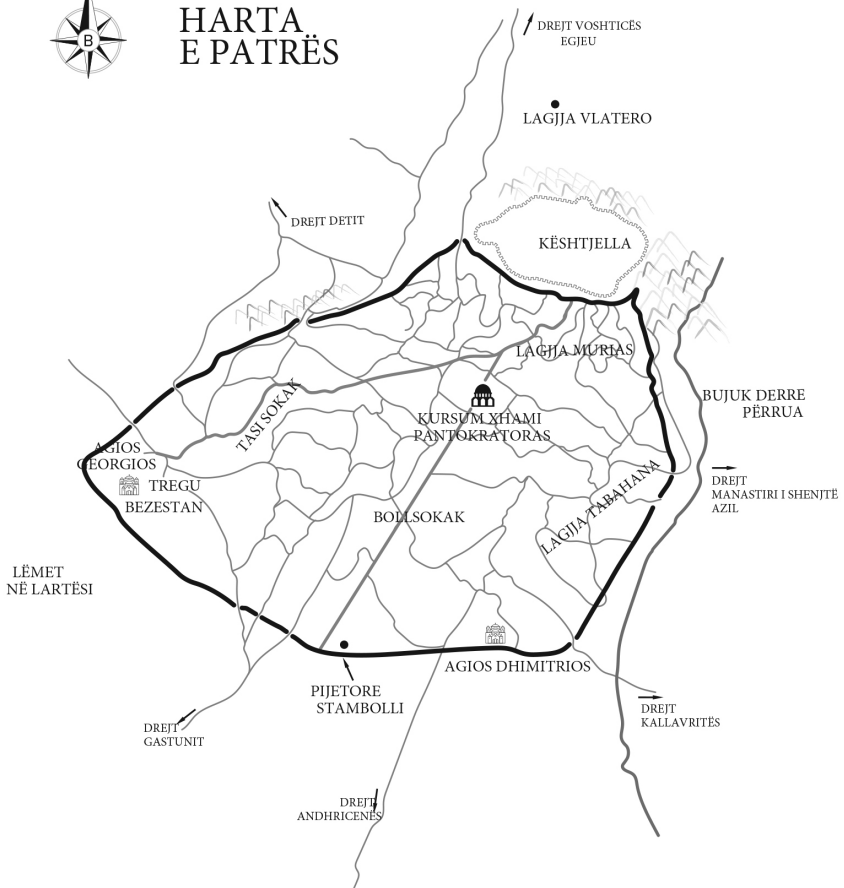
<https://toena.al>

Çfarëdo lidhjesh që ishin krijuar në mendjet e atyre që hodhën valle duke pasur përballë vdekjen në fushën e betejës, ata i bashkonte vullneti që të krijonin një atdhe. Pavarësisht se secili prej tyre kishte një përfytyrim të vetin mbi atdheun që donte. Ajo pemë që lëshonte rrënjë në trupin e secilit dhe thithte gjakun e të gjithëve për të lulëzuar, ajo pemë ishte vaditur vazhdimisht nga miliona burime gjaku, të së kaluarës dhe të së tashmes. Pasardhësit tanë, le të përpiqen që kjo pemë të lëshojë lule edhe më të bukura.

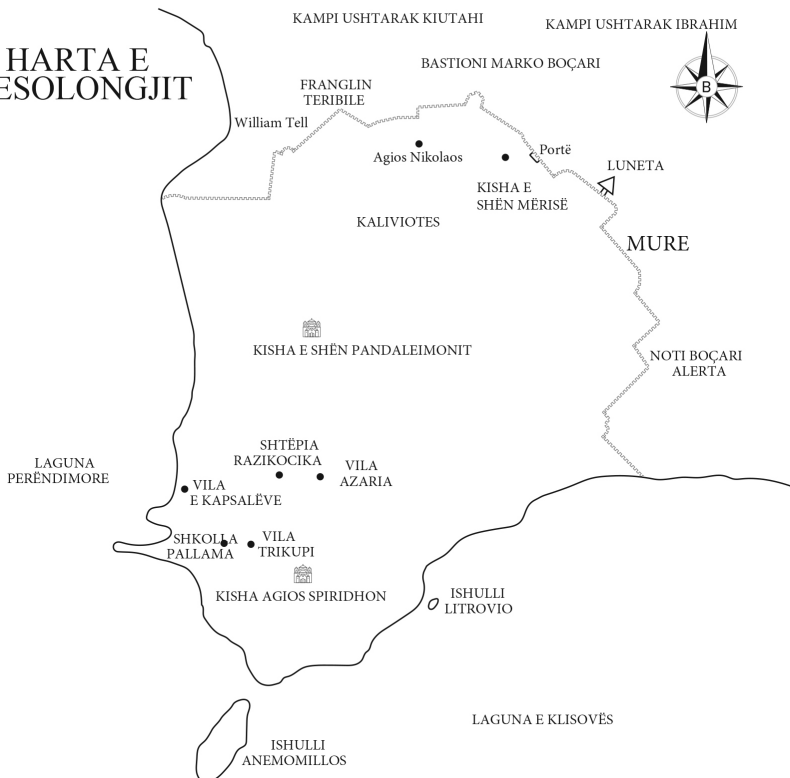
HARTA E PATRËS

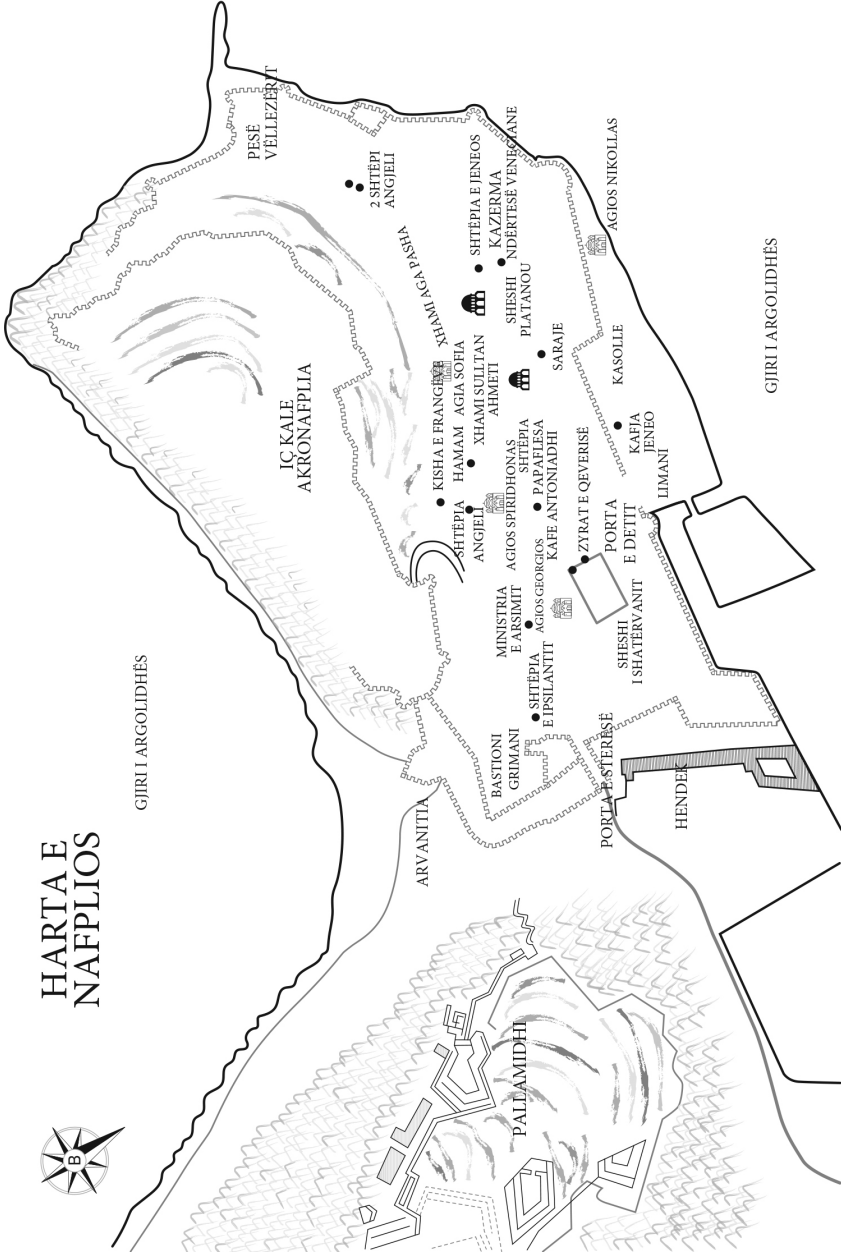

HARTA E MESOLONGJIT

HARTA E NAFPLIOS

GIJRI I ARGOLIDHËS

IC KALE
AKRONAFPLIA

ARVANITIA

PALLAMIDHI

PESE
VELLEZERT

2 SHTËPI
ANGJELI

SHTËPIA E JENEOS
KAZERMA

SHËSHI I DËRTESE VENEZIANE
PLATANOU

SARAJE

AGJOS NIKOLLAS

KASOLLE

GIJRI I ARGOLIDHËS

KISHA E FRANGJERË
HAMAM AGIA SOFIA

XHAMISULLIAN
AHMETI

SHTËPIA
ANGJELI

AGJOS SPIRIDHONAS
SHTËPIA

PAPAFLESA
KAFE ANTONIADHI

ZYTRATE QEVERISE

PORTA
E DETIT

KAFIA
JENEO

LIMANI

MINISTRIA
E AËRIMIT

AGJOS GEORGIOS
KAFE ANTONIADHI

SHTËPIA
E IPSILANTIT

ZYTRATE QEVERISE

PORTA
E DETIT

KAFIA
JENEO

LIMANI

BASTIONI
GRIMANI

SHTËPIA
E IPSILANTIT

AGJOS GEORGIOS
KAFE ANTONIADHI

ZYTRATE QEVERISE

PORTA
E DETIT

KAFIA
JENEO

LIMANI

PORTA E TËRËSE

HENDER

1

Dua që çdonjëri prej jush që do të ulet të lexojë këto që po tregoj, të më shohë mua brenda rrëfimit tim. Prandaj, o njeri i kënduar, t'i shkruash ashtu si t'i tregoj, apo si t'i lexoj, shënimet që kam mbajtur me shkrimin tim si këmbët e pulës, pa ato zbukurimet skolasitike të shkresaxhinjve.

Njerëzit, vendet dhe gjithçka, të përshkruhen ashtu siç i perceptoj dhe i ndiej. Me ashpërsinë e tyre, me përkëdhelitë dhe poshtërsitë e tyre. Aty ku duhet, do ta zbus vetë gjuhën që përdor. Por atij që nuk i pëlqejnë këto që po them, le ta mbyllë menjëherë këtë qitap. Ndërsa të gjithë ata që këto rreshta i konsiderojnë si rrëfim të shpirtit tim, ta dinë se edhe unë i shoh si njerëz që më rrëfehen dhe si miq për kokë.

Asgjë nuk do të fsheh nga devijimet dhe kusuret e mia, dhe asnjë nuk do të zbukuroj me lavde dhe qëndrime burrërore të pamerituara, nuk do të përhap shpifje dhe trillime. Sepse që në momentin kur fillova të kuptoj diçka nga kjo botë, m'u pështirosën njerëzit e mefshtë, gënjeshtarë dhe ata që sajonin dhe i zbukuronin gjërat.

Shkruaj dhe datën e sotme: Nafplio, 13 dhjetor 1825.

~

Im atë ishte mbikëqyrës në vreshtat e Filiz Hanëmit, së vesë së Ozkan beut. Vreshtat ndodheshin në lindje të qytetit të Patrës, të shpërndara deri tutje afër Voshtinës.¹ Në vitin 1811 Hanëmi i

---

¹ Sot Egjio.

dha një shtëpi përdhese, gjysmë ore larg hanit të Llambirit, dhe braktisëm qytetin ku jetonim deri atëherë. Shtëpinë tonë e mori si pajë motra ime, Garufalia. Ky emigrim në distancë të afërt u bë shkas që unë të mos e mbaroja shkollën, kështu që tani ta kam nevojën, o njeri i ditur. Përndryshe, do t'i vargëzoja vetë rrëfimet e mia.

Ishte 1 maji i vitit 1816 kur im atë më nisi për në Patra, me shpresën se ndoshta motra ime e madhe do të më ndihmonte të mësoja ndonjë zanat, madje edhe duke punuar për bashkëshortin e saj që s'ishte i zoti për asgjë. Nuk i mbajta mëri tim ati, e shtyu nevoja që të vepronte kështu. Kishte edhe pesë gojë të tjera për të ushqyer, një djalë dhe katër vajza, përveç nënës dhe prindërve të moshuar. Por edhe mua më mungonte qyteti, ashtu siç i mungon qumështi kecit të vogël që e shkëpusin shpejt nga gjiri i dhisë. Nuk arrita ta shijoj qytetin, për shkak të atij pizevengut, Hrisandit.

Pas katër orëve² rrugë më këmbë, lashë pas lagjen e veçuar të "Vllaterosë". Po ecja në një rrugë poshtë kështjellës dhe po i drejtohesha lagjes "Muria", ku ndodhej shtëpia jonë e vjetër në të cilën tani banonte motra ime. Poshtë, deti dukej sikur i ishte dorëzuar nxehtësisë së diellit, si një grua e struktur në prehrin e të shoqit. Frynte një erë e lehtë dhe përhapte aromën e vreshtave që kishin lëshuar lule përzier me kutërbimin e ujërave të ndenjura nëpër fushë.

Nga ana e tregut të Haxhi Ibrahimit dëgjova muzikë, këngë, të thirrura dhe të qeshura, kështu që devijova rreth njëqind metra nga rruga ime, drejt anës perëndimore të qytetit. Aty, në sheshin e Shën Gjergjit, ishte tregu qendror i qytetit dhe bezistani me çati të harkuar, me dyert me qemerë dhe lloj-lloj dyqanesh në brendësi të tij.

Njerëz nga më të ndryshmit kalonin apo bënin pazar në dyqanet e vogla me tendat shumëngjyrëshe dhe mallrat e hapur sipër

---

¹ Ishin mësuar ta llogarisnin kohën me përafërsi, me ndihmën e diellit, të hijeve, të dritës së ditës etj.

banakëve, ose dhe në shesh, mbi qilima leshi, lëkurë, por edhe direkt përtokë. Grekë me fustanella dhe shumica me shallvare, feste, këmishë dhe jelekë. Turq të kapardisur majë kuajve që ua kishin zili, me pishqolla larë në argjend dhe thika ngjeshur në brez, dhe të tjerë më këmbë me turbanë, brekushe të gjera dhe këpucë të verdha. Numëroheshin me gishtat e dorës frangët¹, me kapela, pantallona dhe bastunë, dhe akoma më të pakta ishin gratë, me çemberë në kokë, veshje tradicionale dhe asnjëra prej tyre në moshë të re.

Disa prej turqve ishin ulur në çezmat prej guri, thithnin çibukët, luanin me gurët e tespiheve dhe dukej sikur meditoinin, ndërkohë që përreth vërtiteshin shitës ambulante që reklamoinin me zë të lartë kuleçtë, hallvën dhe ëmbëlsirat me sherbet, hamej të ngarkuar me mallra, apo që prisnin klientë, si dhe fshatarë me pula në duar, vargje me qepë e hudhra, lakra dhe djathëra në shakull. Nëpër këmbët e të gjithëve ngatërroheshin gomarë, mushka dhe qenë, shumë prej këtyre të fundit shtrirë në mes të rrugës duke shijuar rrezet e diellit.

Por më tepër më bënë përshtypje ciganët. Ishin shpërngulur pothuajse të gjithë nga mëhalla e Shën Katerinës dhe ishin mbledhur te tregu, ashtu siç e kishin zakon të bënë çdo vit në këtë ditë, derisa të ktheheshin prapë te lagjja e tyre ku vazhdonin ahengun.

Gratë vallëzonin me në krye një vajzë të re gjithë freski, që i printe valles, pothuajse dhjetë burra u binin daulleve dhe gërvishtnin disa violina shkatarrake, ndërsa të tjerët këndonin, apo më mirë të themi, çirrnin me zërat e tyre të egër veshët e njerëzve. Midis atyre që qëndronin duke soditur, kalonin gra cigane që mbanin kanistra të cekëta për të lypur të holla dhe ushqime, por edhe për të shtënë fall dhe për shitur barëra sevduandjellëse.

Vështroja turmën e jevgjve, të atyre që Zoti i kishte mallkuar ngaqë farkëtuan gozhdët për të kryqëzuar Jezu Krishtin dhe pastaj u përqendrova te punishtet dhe te hani i Tatarakit, aty ku hynin dhe

---

¹ Kështu quhej çdo europian.

dilnin udhëtarë. Patra ishte qendra më e madhe tregtare e Moresë, duke pasur si mbretëreshë të prodhimeve të saj stafidhen, prandaj të huajt kujdeseshin që në Patra të dërgonin grekë si konsuj të tyre.

E gjithë kjo turmë, ky grumbull njerëzish që i ngjante një koshereje, kishte bukurinë e saj, pavarësisht pluhurit që ngrinte në ajër. Kishte një gjallëri që më mungonte atje tej te vreshtat, që më lehtësonte frymëmarrjen dhe më jepte forcë.

-Të të shtie një fall? - më pyeti një jevgë e moshuar që i ngjante një fiku të vyshkur, dhe ndërkohë po përpiqej të më kapte pëllëmbën.

- Nuk mbaj para për t'i flakur në rrugë! - ia preva me të egër.

Thua se kisha të holla me vete! Por ajo nuk më shqitej dhe unë e sikterisa.

- Gdhifsh në hapsanë! - më mallkoi ajo, dhe vështrimi i saj m'u duk si i një të sëmuri me kolerë.

- Rënc për gjumë e mos u zgjofsh, moj! - ia ktheva me një mallkim akoma më të rëndë dhe u nisa drejt Tasi Sokakut.

Rreth dyzet metra larg ishte këpucaria e Nikolos, burrit të motrës sime. Nuk kisha qejf të shikoja fytyrën e tij të thartuar. Sa më vonë, aq më mirë. Le që mund të ishte në ndonjë prej pijetoreve aty rrotull, duke rrëkëllyer gotat njëren pas tjetrës, siç e kishte zakon.

Garufalia nuk e meritonte atë fat, ra në burrë të keq. Por ajo që ndodhi, ndodhi edhe për faj të saj, dhe gjendja u acarua shumë. Do të fejohej me Hrisandin që punonte te vreshtat. I pashëm, dhe si thoshin, njeri i punës. Por na doli si ai djathi i mirë në kacek prej lëkure qeni. E gënjeu, e la shtatzënë dhe pastaj u zhduk maskarai, as fejesë, as kurrjë.

Kështu që u katandis të merrte Nikolon, i cili pranoi të vinte kurorë me të dhe të merrte përsipër bastardin e Hrisandit, me kusht që t'i jepnim si pajë shtëpinë tonë dhe dy mijë groshë, përveç mobilieve, rrobave dhe enëve prej argjendi. Të gjitha kursimet e tim ati u bënë haram për t'u mbuluar skandali dhe për

t'u dhjamosur Nikolosi. Ai parazit, ai që nuk kishte bërë prokopi në jetën e vet, u bë pronar, dhe ne u bëmë bishti i kavallit.

Përfunduar në shtëpinë përdhese të Filiz Hanëmit dhe im atë u detyrua t'ia niste nga e para, pa pasur asnjë palë ndërresa rezervë. E ç'rëndësi kishte që ishte mbikëqyrës, paratë nuk mbinin nga dheu. Gjashtë të vegjël dhe katër të rritur, bësheshim dhjetë vetë. I duhej të na ushqente, të na mbathte, si dhe të mendonte për pajën e katër vajzave të tjera. Përpiquej t'ia dilte mbanë i vetëm, sepse gjyshi pësoi hemorragji cerebrale dhe mbeti sakat, njëren këmbë nuk e lëvizte fare.

Në këtë konkluzion arrija duke dëgjuar fjalë që mbllaçitnin të mëdhenjtë, pasi u ishte kyçur goja prej turpit. Kishin frikë se mos na shpëtonte ndonjë fjalë ne të vegjëlve, dhe pastaj familja nuk do të gjente vrimë ku të futej prej thashethemnajës së njerëzve. I rëndoi thellë në shpirt tim ati dhe nuk ia fali motrës atë gabim që bëri. Rastisi ta dëgjoja të fliste përçart, duke e mallkuar ndërsa një herë nxori nga goja këto fjalë: "Më mirë ta kisha vrarë atë të përdalë!".

Shkëputi çdo lidhje me motrën, dhe bashkë me të, edhe ne të gjithë. Nuk e pamë më, asnjëri prej nesh nuk shkeli më në shtëpinë e saj. Lajmet për të i mësonim prej të tjerëve. Im atë na e ndaloi t'ia përmendnim emrin, thua se kishte vdekur.

- Ta zini në gojë kur të ketë mbirë bar në gur, përndryshe, pështyma t'ju thahet në gojë!

Dhe kur nga halli u detyrua të më dërgonte te Garufalia, nuk më tha asnjë fjalë që t'ia çoja si mesazh, por duhej të shtiresha se gjoja kisha vajtur me kokën time.

Por unë Garufalinë e doja shumë dhe e veçoja nga të tjerët. Ishte gojëmbël, duarartë dhe e sjellshme, më ledhatonte dhe gjithnjë ishte kujdesur për mua. Buzëqeshja e saj i ngjante një ylli në errësirë. Derisa fryu një erë ndjellakeqe dhe ajo buzëqeshje u bë njësh me ujërat e turbullta të sokakëve të Patrës.

U ktheva djathtas që të mos kaloja para dyqanit të Nikolos. Sokakët u ngjanin gjarpërinjve gjysmë të gjallë, që përdridhen një herë këtej dhe një herë andej, derisa japin shpirt. Kalldrëmet u

ngjanin gojëve pa dhëmbë, me gropa, grumbuj dheu dhe gurësh që ua vështirësonin kalimin udhëtarëve dhe kafshëve të ngarkuara. Ndërsa shtëpitë të ndërtuara pa një rregull dhe strehët e tyre nuk lejonin depërtimin e rrezeve të diellit ngaqë pothuajse takoheshin me njëri-tjetrin.

Kur dola në Bollsokak, në rrugën e gjerë dhe të drejtë, ambienti përreth mori menjëherë një tjetër pamje. Në dyja anët e rrugës dhe gjatë gjithë gjatësisë së saj, lartësoheshin shtëpi të mëdha dhe të bukura të grekëve dhe të turqve, me kopshte me pemë frutore para tyre.

Qyteti ngjante me velën mesore të hapur të një anijeje. Me gjatësi një milje në fund dhe duke u ngushtuar vazhdimisht arrin sa gjysma në majë. Ndërsa Bollsokaku i ngjante direkt të anijes. Me flamujt që turqit i ngrinin mbi kështjellë, plotësohej pamja e Patrës me dhjetë mijë banorët e saj të krishterë, katër mijë banorët myslimanë dhe tetëdhjetë banorët e saj hebrej.

U ngjita deri lart, te xhamia me çati plumbi, ose Kursum Xhamia, që kishte qenë dikur kisha e të Plotfuqishmit. Përballë xhamisë dhe në krah të pallatit të Kuna beut, në të kaluarën kishte shtëpinë e saj Filiz Hanëmi. Por tani jetonte në Stamboll dhe caktoi përfaqësues të plotfuqishëm për pronat një kushëri të saj, shpirtlig dhe të vrazhdë, që ia nxinte jetën tim ati.

Sillej me tim atë thua se ishte një i pavlerë dhe jo mbikëqyrës i vreshtave. Një tip që të ngrinte nervat me sjelljen e tij, kërkonte madje edhe në vrimën e miut se mos ndoshta i mungonte ndonjë vresht rrushi. Ishte çifut, grindavec, ndjellakeq, thua se në kraharor nuk kishte zemër dhe se në lindjen e tij kishte marrë pjesë vetë Satanai. Po shtati i tij? Një grusht njeri, si ato pështymat e mizave. Shahin Aga e quanin.

Nga Kursum Xhamia u ktheva djathtas dhe u futa në lagjen “Muria”. Shtëpia e motrës sime ishte në krye dhe shumë rrallë ndihej aty era e rëndë që vinte nga Tabakhana. Aty kishin depozitat e ujit lëkurëpunuesit, aty poshtë te përroi Bujuk Dere, dhe kur frynte era nga lindja, kutërbonte i gjithë vendi.

Kishim pesë vjet pa u parë me Garufalinë. Zemra më rrihte fort nga dëshira e zjarrtë për ta takuar, por edhe që të hyja përsëri në

shtëpinë tonë, e cila ishte ashtu siç unë e mbaja mend. Një fole njëkatëshe prej druri, e mbuluar me tjegulla, me tri pemë shege përpara, tri pemë portokalli, një bajame dhe shumë lule në kopsht.

Kalonin disa prej fqinjëve të dikurshëm, më përshëndesnin dhe unë ua ktheja përshëndetjen pa e kthyer kokën. Më njohën, a nuk më njohën, nuk më interesonte. Sytë dhe mendja ime ishin fiksuar në kujtime të kohërave të shkuara, kujtime të vagëta, por edhe plot dritë, disa të acarta, por edhe të gëzuara, të ëmbla. Kështu janë kujtimet, herë u ngjajnë grerëzave dhe herë bilbilave.

Te pragu i shtëpisë ishin shtrirë dy qenë me gjuhën jashtë. U kalova pothuajse përsipër, por ata nuk lëvizën. Trokita dhe prita pak. Trokita përsëri, këtë radhë edhe më fort, por përsëri asgjë. Mendova se do të kishte shkuar te ndonjë fqinje, ose në treg. Pastaj thashë me vete se mund të ishte në kopsht, i cili ishte rrethuar me mur dhe kishte dhe një derë oborri.

U futa në kopsht. Nuk e pashë asgjëkund dhe iu drejtova vendit ku lanim rrobat, në pjesën e prapme të shtëpisë. Duke u afruar, dëgjova zhurmë, rënkime dhe rrokullisje kazanësh dhe teneqesh.

Lëshova përtokë pallton time të trashë, meqë s'kisha gjë tjetër në duar, dhe u turra drejt lavanderisë dhe atëherë më hipi gjaku në kokë. Pashë Muratin, tatarin, në këmbë dhe pa mbathje, ndërsa motra ime ishte shtrirë përtokë me flokë të shpupuritur. Koka po më digjte si zjarr. T'i turresha, e dija se do të më sakatonte, ngaqë ai ishte një burrë shtatlartë dhe i fortë, ndërsa unë një çunak pesëmbëdhjetëvjeçar.

I trullosur vrapova për te kopshti se mos gjeja ndonjë sëpatë ose ndonjë shkop. Prej aty dola në rrugë, ku në atë moment po kalonte një turk me hanxharin e tij futur në brez. Isha kaq i hutuar në atë moment, sa nuk e kuptova që ai burrec ishte Shahin Aga. U turra, tërhoqa hanxharin, madje edhe e shtyva ngaqë u mat të kundërshtonte dhe u ktheva mbrapsht me qëllim që të bëja copa-copa Muratin.

Por nuk kisha marrë parasysh dy truprojat jeniçere të Shahin agait, madje as që i pashë që po ecnin mbrapa tij. Ata më zunë dhe më kalbën në dru. Fytyra ishte mbushur me gjak, shkumë dhe

pështyma, që më rridhnin në gojë dhe që aty në fyt dhe gjithçka po rrotullohej rreth meje. Kjo gjendje vazhdoi derisa u shemba mbi kalldrëm.

Kështu siç isha gjysmë i vdekur, jeniçerët më kapën nga sqetullat dhe po më tërhiqnin zvarrë në rrugë. Se çfarë u bë pastaj nuk e mbaj mend, sepse më ra të fikët.

Kur hapa sytë, gjendesha në një kotec pulash, poshtë skarës me shufra të trasha ku flinin pulat, aty ku binin glasat e tyre. Ato të mallkuarat, madje, më kishin lyer me glasa fund e krye. Isha zbathur, pa feste dhe me jelekun, këmishën dhe shallvaret të mbuluara me gjak. Fytyrën dhe sytë i kisha të enjtura, vështimin të turbullt.

Ishte në të gdhirë, ndieja dhimbje, dridhesha nga të ftohtët e mëngjesit, qelbesha si një cofëtinë, ndërsa një drej këndesi nuk lodhej së kënduari sipër kokës sime. Po më uronte ditën e re. Nuk mundesha as të lëvizja dhe as t'i bërtisja që të pushonte. U mblodha kruspull dhe dhëmbët po më kërcisnin pa pushim.

Ajo pjesë e kotecit ku isha unë, ishte rrethuar me kangjella të dendura dhe të shkurtra. Më tutje mund të dalloja disa pemë portokalli ndërsa në fund të bahçes, një shtëpi dykatëshe.

- Ndërroi drejtim mallkimi i ciganes..., - kisha kurajën të bëja dhe shaka, - nuk më futën në hapsanë. Por ndoshta do të kishte qenë më mirë të më çonin në hapsanë?

Po mendoja për atë çka më kishte ndodhur, për motrën time të mjerë dhe për atë Muratin e pabesë, që kujtonim se ishte njeri zemërgjerë dhe i drejtë. Banonte te shtëpia përballë me tonën, ishte nga të paktë turq në lagjen "Muria". Ishte tatar, domethënë postier i Administratës. Kalëronte Jildirim, kalin e tij të bardhë, dhe e kishin zili si gratë myslimane, ashtu edhe ato të krishtera. Unë e kisha zili për kalin e tij. Kur lëshohej me galop, dukej sikur u gjuante me heshtë yjeve, ndërsa gurët e kalldrëmit lëshonin shkëndija. Por ja që edhe Murati na doli këlysh ujku.

- Edhe në brirët e kaut të fshihesh, do të të gjej dhe do të të vras, maskara! - bërtita dhe menjëherë m'u shtuan dhimbjet nga përpjekja që bëra.

Në mëngjes iu afruan kotecit dy vajza, shërbëtore. Më vështronin me kërshtëri, njëra buzëqeshte, ndërsa tjetra dukej se i dhimbsesha.

- Konaku i Shahin agait është ky? - pyeta me zërin që më dridhej.

Nuk u përgjigjën. Lëshuan pulat në bahçe dhe pastaj u drejtuan për nga shtëpia.

Doli dielli dhe u zvarrita deri në rrëzë të kangjellave për t'u ngrohur dhe për t'u tharë. Kaloi mjaft kohë derisa më pushoi kërcitja e dhëmbëve dhe u ngroha disi. Deri në drekë nuk u afrua asnjë njeri tjetër. Vetëm tre qenë silleshin vërdallë dhe herë pas here lehnin të egërsuar në drejtimin tim.

Në një moment u shfaq Shahin agai me jeniçerët e tij. I hoqën drynin një deriçe te kangjellat dhe më bënë shenjë që të dilja. Të ngrihesha në këmbë, as që bëhej fjalë. Ajo hapësirë e kotecit ku binin glasat, ishte e lartë rreth pesë pëllëmbë. Duke u zvarritur këmbë e duar, dola jashtë. Bëra që të ngrihem, por njëri prej jeniçerëve më vuri këmbën në zverk.

- Je i biri i Nazir Laskos? - më pyeti Shahin agai.

Fliste greqisht, ashtu si flisnin pothuajse të gjithë turqit e Patrës, por mbikëqyrësit i thoshte "nazir".

- Po, efendi.

- Përse, ore qen, m'u hodhe përsipër dhe më plagose?

- Po unë vetëm hanxharin doja që të merrja...

- Nuk kisha hanxhar, zagar i dreqit, nuk di të dallosh shpatën nga hanxhari? E dije që ishte e zbukuruar me gurë të çmuar dhe i vure syrin?

- Jo, agai im, vetëm se...

Kafshova gjuhën. Çfarë të thosha, se do të vrisja Muratin, nipin e tij? Më herët kishin bërë fjalë, po tani ku i dihet? T'i thosha se përdhanoi motrën time?

- Çfarë do të thuash me këto fjalë, ore kopuk?

- E doja për të vrarë një gjarpër, efendi, në kopshtin e motrës sime.

- Kujton se jam ndonjë budalla, ore kaur? Humbën gurët dhe shkopinj të për të vrarë gjarpërin?

- Bëj be për Shën Mërinë dhe për qumështin e nënës që nuk po të gënjej.

- Bandit je, hajdut.

- Më ço te kadiu që të më gjykojë, efendi, përderisa nuk më beson, - i thashë duke iu lutur, ashtu siç isha i përkulur, ndërsa ai më rrinte mbi kokë.

- Nëse të çoj te kadiu, e humbe davanë. Grabitje dhe plagosje... Për prerje koke do të vendosë.

- Po nuk të plagosa, agai im...

- Po kjo këtu, çfarë është? - ma ktheu dhe duke ngritur mëngën e jelekut, u shfaq një gërvishtje. - Bëhu mysliman që të shpëtosh. Të jetosh si një burrë i vërtetë, me irxhi¹ dhe para, dhe kur të vdesësh, të shijosh të gjitha të mirat që përmend Kurani për besimtarët e devotshëm. Të krishterët janë qenë, kopukë.

- Po përderisa më akuzon për hajdut, agai im, çfarë më do mua në mes të myslimanëve? Që t'ju prish edhe juve? - mora guximin dhe ia ktheva unë.

Një shkelm i jeniçerit në fytyrë më bëri që të ulërij dhe të pendohem për guximin që tregova.

- Mos më humb kohën! - tha i egërsuar Shahin agai. - Vetëm një gjë do ta mbajë kokën tënde mbi supe: të bëhesh mysliman!

- Më mirë ma merr kokën që tani, efendi, - iu përgjigja dhe po prisja një shkelm të dytë. Por ai u qetësua.

- Do të të lë që të mendohesh, - tha dhe menjëherë dy jeniçerët më shtynë drejt kotecit dhe mbyllën deriçkën me dry.

Në drekë erdhi përsëri, por këtë herë erdhi vetëm. Nuk më nxori nga koteci. Më pyeti përsëri nëse pranoja që të bëhesha mysliman dhe kur unë refuzova, nxori pisqollën nga brezi ku e mbante, ma ngjiti tytën pas koke dhe më pyeti përsëri.

---

¹ Dinjitet, emër, ndikim.

- Jo, efendi, shkrepë që të shpëtoj, - iu përgjigja dhe ashtu i gjunjëzuar, shtrëngova kangjellat. Ai bir satanai e shkrepë. Ndjeva djegie në lëkurë, dhimbje të fortë dhe koka m'u shkund. Por vetëm kaq, nuk vdiqa. Ai i mallkuar më kishte qëlluar me fishek vetëm me barut, pa plumb, që të më trembte. Flokët m'u dogjën deri në majë të kokës dhe nga tmerri që përjetova, më shpëtoi urina.

- Herës tjetër, për atë Allah, do të ketë plumb të vërtetë, - bërtiti dhe u largua.

Fillova të qaja. Nga dëshpërimi, frika dhe nga mllefi. Në fund mbeti vetëm tërbimi dhe zhgërryhesha nëpër glasa dhe pupla, thua se kisha shejtanin në bark.

Në një moment u qetësova. U ula në gjunjë, shtrëngova kangjellat dhe vështroja bahçen. I mbuluar gjithandej me glasa dhe pupla. Nuk mund ta dija se me çfarë krijese mund të ngjaja në ato momente.

Më erdhi ndër mend babai. Do ta merrte vesh? Po edhe nëse e merrte vesh, çfarë mund të bënte? Për turkun, një raja vlente sa një bretkosë. Përrjashtoj rastet kur ky raja ishte në gjendje të mirë, kishte pozicion të lartë kishtar, apo ishte koxhabash. Por ndoshta mund t'i shkonte fjala, meqë ishte mbikëqyrës i vreshtave dhe i arave të Filiz Hanëmit. Brenda meje lindi një shpresë dhe u kapa pas saj si ai që është duke u mbytur.

Nxorën kryet edhe nevojat fizike të trupit dhe donin t'u plotësoheshin kërkesat. Isha i uritur dhe kisha etje. Më shumë vuaja nga e dyta, m'u tha gjuha dhe mezi kapërdihesha. Më dukej se fyti po më kullonte gjak, sikur kisha gjemba që e rripnin fytin.

Në të ngrysur më sollën një tas të mbushur përgjysmë me ujë, rreth pesëdhjetë derhem bukë dhe një xhybe me mëngë, nga ato të lirat dhe shumë të përdorur. Piva ujë dhe hëngra bukën si i babëzitur, ndërkohë që sipër kokës sime kakarisnin pulat. Pastaj u mbështolla me xhyben dhe fjeta si i vdekur.

Pesë ditët që pasuan, ia kalonin shumë ditës së parë për nga vuajtjet. Më kërcënonin, më rrihnin, shkrepnin pisqollën pa plumb në kokën time dhe veç këtyre, më duhej të duroja edhe erën e qelbur të kotecit. I vetmi ngushëllim për mua ishte ai ujë i pakët,

ajo copë buke që më sillnin si dhe xhybja që më mbronte nga të ftohtët. M'u mbush trupi me fluska dhe kisha ethe. Ndihesha si dhelpra e zënë në çark apo si vezë e ngecur mes dy gurëve. Të pranoj ndërrimin e fesë në myslimane apo të torturohem derisa të më dalë shpirti?

Ditën e gjashtë erdhi për të hapur kotecin njëra prej shërbëtoreve. Ishte e krishterë. E kuptova kur pashë hidhërimin në sytë e saj, nga gjendja në të cilën isha katandisur.

- Një thikë, një biçak, çfarëdo që të jetë, - iu luta.

- Që të presësh fytyrën? - më pyeti dhe unë për herë të parë i dëgjoja zërin. - Më mirë bëhu mysliman.

- Më duhet të nxjerr një gjemb që më ka hyrë në këmbë. Është infektuar vendi dhe kam dhimbje të padurueshme.

Nuk mora përgjigje. E gjithë dita kaloi si edhe të mëparshmet, me tortura dhe mallkime. Kishte rënë nata, hëna ishte gjysmë e plotë dhe unë flija si lepur, kur ndjeva që dikush po afrohej. Nga silueta gjykova që do të ishte shërbëtorja. Fytyrën nuk ia dalloja. U afrua rreth një metër, flaku diçka drejt meje dhe u zhduk duke vrapuar në errësirë.

Gjeta thikën që kërkoja të mbështjellë me një leckë, ishte me dy presa, ndërsa dorezën e kishte prej kocke. Një produkt jevgjish, i punuar keq, por për mua në ato momente kishte vlerën e tonelatave prej ari.

Mbajta vesh për pak kohë dhe pastaj iu futa punës. Holloja shufrat prej druri në skaje dhe përreth, aty ku ato ishin të gozhuara dhe përpiqesha që t'i holloja sa më shumë që mundesha. Kur pulat kakarisnin, e lija punën për të filluar përsëri më vonë. Derisa u lodha së tepërmi dhe e lashë. Fsheha thikën dhe copëzat e drurit të gdhendur te glasat e pulave dhe më zuri gjumi i mbështjellë me xhybe.

Kaluan edhe dy ditë me po ato tortura, ndërsa tri ditët pasardhëse, Shahin agai nuk u duk fare, më lanë të qetë. U shpëtova torturave, por isha në një gjendje të vajtueshme. U mbusha edhe me morra pulash, kruhesha si i tërbuar dhe i gjithë trupi m'u mbush me plagë. Me shumë mundime, ia dilja netëve që të holloja shufrat prej druri.

- Nesër do të pastrojnë kotecin. Kthehet edhe agai, - më pëshpëriti shërbëtorja në të ngrysur, kur erdhi për të mbyllur pulat.

Më pushtoi tmerri dhe nuk po gjeja qetësi. Por kjo më dha edhe forcë, një forcë që ishte fshehur thellë brenda shpirtit dhe trupit tim dhe tani doli në sipërfaqe. Iu futa me vrull punës, sakatova duart, por nuk dorëzohesha. Ndërkohë thurja edhe plane. Konaku i Shahin agait ishte brenda kështjellës, ku jetonin vetëm turq. Me perëndimin e diellit, rojat mbyllnin portat, të cilat i hapnin të nesërmen në mëngjes.

Në qetësinë e thellë të natës, teksa isha shtrirë në kurriz dhe po i shtyja me këmbë, ndjeva se shufrat filluan të lëviznin. Por pulat e ndien, filluan të kakarisnin me të madhe dhe pata frikë se do të më zbulonin. Qëndrova pa lëvizur duke pritur. Nuk dëgjova asgjë, vetëm qentë lehën disa herë dhe pastaj pushuan. U ktheva edhe unë i mbështjellë me xhybe që të çlodhem dhe më zuri një gjumë i thellë.

Me të kënduar këndesi i parë, brofa më këmbë dhe koka m'u përplas pas shufrave. Më doli për mirë, sepse më doli gjumi menjëherë. Me zor të madh dhe duke u rrotulluar majtas dhe djathtas, ia dola që të vishja xhyben. Prita derisa të zbardhte dita, bëra kryqin dhe pastaj i dhashë një të shtyrë të fortë me këmbë skarës me shufra druri.

U bë zallamahi. Pulat ranë te grumbulli i glasave duke kakarisur dhe fluturuar sa andej këtej dhe qentë filluan të lehnin të egërsuar.

Teksa u ngrita në këmbë, ndjeva kockat të më kërcisnin. Shtyva fort me sup derën e kotecit, e theva dhe, duke u hequr zvarrë, kalova te vrima dhe shkalla e drunjte, derisa u shtriva i rraskapitur mbi barin e bahçes.

Fillova të vrapoj në drejtim të murit rrethues. Nga pas më ndiqnin qentë që lehnin. Derisa të arrija te bajamja, së cilës ia kisha vënë syrin për të kapërcyer murin, qentë më dhanë tri kafshime si dhuratë. Thua se më shtynte ndonjë shenjtor ia dola të ngjitesha në pemë. Poshtë pemës qentë vazhdonin të lehnin si të tërbuar, ndërsa nga shtëpia po dëgjoheshin zëra dhe urdhra. Pas pak do të fillonin të më ndiqnin. Nga pema kalova te muri rrethues dhe u hodha poshtë. U dërrmova, ndoshta ngaqë isha edhe zbathur.

I trembur në kulm fillova të vështroja përreth. Në rrugicën e ngushtë nuk dukej frymë njeriu. Mendova se fillimisht do të më kërkonin në drejtimin për nga qendra e qytetit, kështu që duke çaluar u drejtova në anën e kundërt, drejt portës lindore të kështjellës. Te çezma e parë që më doli para u lava, futa edhe kokën poshtë rrjedhës së ujit dhe lava flokët. Në vazhdim veshja për së prapthi xhyben - nga brenda ishte disi më e pastër - grisa një copë nga astari dhe e lidha si shami koke.

- Nëse shpëtoj dhe të takoj ndonjëherë gjëkund, o jashtëqitje mize, Shahin Aga, copa-copa do të ta bëj trupin! Ty edhe atij Muratit! - mërmërita dhe ecja kokulur.

Nuk vrapoja se mos u ngjallja dyshime turqve, që kishin filluar të qarkullonin rrugëve. Kur po i afrohesha portës së kështjellës, dallova dy roja. Në atë moment askush nuk po hynte apo po dilte nga kështjella. Si t'ia bëja që të kaloja? Mjaftonte era e rëndë që lëshonte trupi im dhe fluskat në fytyrë, që ata të bëheshin dyshues. Mendova t'u thosha se u sëmura nga kolera dhe po largohesha, por a do të më besonin?

Në atë moment, nga shtëpia e Shahin agait u dëgjuan të shtëna dhe mua më erdhi një ide. U hodha përpjetë sa më lart që munda, kthehesha majtas dhe djathtas si i trembur në kulm, tundja duart dhe fillova të vrapoj drejt portës hyrëse, duke bërtitur:

- Luftë! Oh, oh moj nëne! Filloi lufta! Sefer!

Rojat po dëfreheshin me sjelljen time dhe nuk u përpoqën të më ndalnin. Vetëm njëri prej tyre u tall me mua.

- Ore hajvan, e lëshove në brekë nga dy të shtëna?

Por unë nuk e ndala vrapin, pavarësisht se më dukej sikur këmbët do të më shkuleshin nga legëni. U ndala vetëm kur mbërrita më poshtë, në Bujuk Dere. Zemra rrihte si e çmendur, merrja frymë me vështirësi dhe me gjuhën jashtë, ndërkohë që po mendoja se çfarë do të bëja dhe ku mund të shkoja. Tek im atë nuk mund të shkoja, se aty do të më kërkonte Shahin agai.

Nga kështjella u dëgjuan të shtëna të tjera dhe britma të egra. Kalova menjëherë përroin që kishte ende ujë mjaftueshëm dhe mora përpjetë drejt Azilit të Pleqve.

3

Sekretari

*N*ë vitin 1825, datë 13 dhjetor, më erdhi në shtëpi Angjeli dhe më kërkoi që t'i hedh pjesërisht në letër jetën e tij. Me trup të mbushur, i fuqishëm dhe shumë i bukur, dyfish më i paraqitshëm se Ilia Mavromihali i paharruar. Por edhe diçka më shumë se i ashpër dhe i paparashikueshëm. Herë pas here fytyra i merrte një pamje të egër dhe në ato momente u ngjante reve të zeza, ose, më mirë, shkëmbinjve të hirtë. Për sa i përket intelektit, dukej i pjekur, pavarësisht se ishte vetëm njëzetekatër vjeç.

Filloi të më rrëfejë me gojë dhe herë pas here duke lexuar në një tekst me shkrim si këmbët e pulës, dhe kjo zgjati për nëntë ditë. Fillonim në mëngjes dhe e linim punën natën vonë, duke bërë, sigurisht, disa pushime të domosdoshme. Pastaj u largua, duke lënë tek unë ato që kishte shkruar. Me fjalë të tjera, disa copa letrash, gjithë njolla dhe të rrjepura nga përdorimi, tekstin e të cilave vetëm ai mund ta lexonte. Më dolën sytë tek përpiqesha t'i deshifroja në mjaft pika, duke u përpjekur të kuptoj, qoftë edhe pak, se çfarë kishte dashur të thoshte.

Por më kishte dhënë paradhënie një shpërblim të majmë dhe unë i kisha dhënë fjalën se do ta përfundoja atë punë të lodhshme. Më autorizoi që të pyes edhe disa njerëz te të cilët ai kishte besim, në mënyrë që të mblidhja me shumë informacion. Për më tepër, më rekomandoi një djalosh gjashtëmbëdhjetëvjeçar, i cili do të më rrëfente shumë gjëra. Më vuri madje të betohesha se nuk do t'i tregoja askujt diçka rreth djalit. Për të qenë më i saktë, më kërcënoi: “Do të ta heq kokën nëse flet ndonjë fjalë për Stamon. Edhe nëse unë vritem, do të jetë dikush tjetër që do të të vrasë”.

Megjithëse rrëfimi i tij ishte i mrekullueshëm, Angjeli kërcente nga një datë në një datë tjetër dhe i ngatërronte ngjarjet, ndërkohë që anashkalonte disa ngjarje esenciale. Kështu që u përpoqa t'i vendos në një rend kronologjik, ku edhe kërkohet ndërhyrja ime, për të shtuar apo për të sqaruar diçka. Për më tepër, më duhej që të shkruaja rrëfimin, herë me gjuhën e Angjelit, të ndryshuar paksa, sa herë që nuk kuptoja se çfarë donte të thoshte në tekstin që ai kishte shkruar, dhe herë të tjera me gjuhën time jo të pastër, por popullore të bastarduar. Këtë të fundit e bëja që të mos ndryshonin shumë dy idiomat gjuhësore. Lexuesi do ta kuptojë menjëherë më poshtë se për çfarë e kam fjalën.

Por u zgjata shumë. Po sqaroj vetëm se nga ana njerëzore, është e pamundur që të fshij të gjitha ato gabime që kishte bërë Angjeli. E si do të mundja unë që të korrigjoja dhe të vendosja saktë, data për të cilat ai më gjasë nuk ishte i sigurt?

~

Në një gjendje të mjerueshme dhe fatkeqe mbërriti Angjeli në Manastirin e Azilit të Pleqve ose në gjuhën e popullit, në Azil, ku shërbente si murg edhe plaku Theofan, vëlla i gjyshit të vet.

Me t'u futur në manastir, e kërkoi atë dhe menjëherë humbi ndjenjat. Kur pa se në ç'gjendje tragjike ishte katandisur, thirri igumenin dhe vendosën ta strehonin derisa të shërohej. Por gjithmonë me frikën se turqit mund ta kërkonin edhe aty, megjithëse në fillim nuk e dinin që e përndiqnin. Ashtu si ndodhi edhe më vonë, edhe ata u detyruan ta fshihnin në një fuçi boshe në qilar, që të mos e pikasin turqit.

Për sa u përket ngjarjeve me Muratin dhe Shahin again, Angjeli ia tregoi me hollësi murgut plak ditën e dytë apo të tretë pas mbërritjes së tij në manastir.

- Nuk zemërohesh, nuk të hipën gjaku në kokë? - e pyeti atëherë murgun gojëmbël.

- Zemërimi është mëkat i madh, nipi im. Më dhemb në shpirt ai veprim i neveritshëm i Muratit dhe i lutem Zotit që të zbusë vuajtjet

e Garufalisë. Përdhunimi është i barasvlershëm me vdekjen. Por Zoti na dërgoi tiraninë otomane si dënim për mëkatet tona dhe duke na bërë që të vuajmë në këtë jetë, do të na çlirojë pas vdekjes prej skëterrës shekullore.

- Prit, plakë, të bëj një djalë që të të martoj, - shqiptoi nëpër dhëmbë Angjeli, por Theofani bëri sikur nuk dëgjoji.

Në fillim të muajit qershor të vitit 1816, kur e kishte marrë plotësisht veten, diskutoi me murgun se çfarë do të bëhej në të ardhmen. Që të qëndronte në manastir si punonjës laik, këtë gjë Igumeni nuk e pranoi. Vetëm nëse donte të bëhej murg.

- Unë murg? Kur të bëhet gjembaçi trëndafil mundet, - u përgjigj Angjeli, por menjëherë tentoi ta korrigjojë disi atë përgjigje mosmirënjohëse: - Më parë do të vras Shahin again dhe Muratin e pastaj shohim e bëjmë.

- Për fat të keq, turqit janë hakmarrës, veçanërisht Shahin Aga. Do të të përndjekë gjithandej. Për më tepër, ai të ka denoncuar se u përpoqe ta vrisje dhe nëse të kapin, do të të dënojnë me vdekje. Duhet të ikësh në vende të largëta.

- E ku të shkoj? Nuk kam as para me vete dhe as që njoh ndonjë njeri në vende të tjera.

Atëherë murgu filloi ta udhëzojë dhe i sugjeroi se cilët persona mund ta strehonin gjatë rrugëtimit të tij. I sugjeroi madje që të ndiqte rrugë jo shumë të rrahura dhe të fshihej nëse shikonte njësi ushtarake turke.

Të ruhej edhe nga njësitë e armatosura të kapove, ose ndryshe, të mercenarëve të Administratës dhe të koxhabashëve për ruajtjen e fshatrave, apo njerëzve të veçantë, sepse përbërja e tyre ishte mikse, të krishterë dhe myslimanë. Gjithashtu, i dha një torbë me ushqime, shallvare, jelek dhe këmbë të re, opinga me majë dhe dolloma të zakonshme. Me një fjalë, veshje dhe këpucë që mbanin shumica e grekëve dhe turqit e klasës së ulët.

- Mos harro se këto t'i jep manastiri dhe kur të kesh mundësi, e ke për detyrë që të kthesh dyfishin e shumës që kushtojnë këto furnizime, - i kujtoi murgu plak.

Pas kësaj dhe pasi Theofani e siguroi që do të lajmëronte prindërit e tij që të mos shqetësoheshin, më datë 8 qershor u nis me destinacion Karitenë e Arkadisë. Ndoshta dyqind kilometra larg¹, sipas itinerarit që murgu i vizatoi.

Ecja dhe më dukej se nuk do të mbërrija kurrë², - tregonte Angjeli. - Kurrë më parë në jetën time nuk kisha parë kaq shumë male varg njëra pas tjetrës, kaq korije të dendura, kaq përrenj të rrëmbyer, gremina që nuk u dukej fundi dhe kaq monopate të shkreta. Gati të më shqyenin qentë e çobanëve, të më kollofisnin ujqërit, të më binte rrufeja dhe Zoti e di se si munda të shpëtoj nga një i çmendur afër Savanit³. Satanai në male dhe veprat e tij nëpër fusha, thotë një fjalë e urtë, por në atë rrugëtim, Satanai ngrinte prita së bashku me pjellat e tij. Më erdhi shpirti në majë të hundës.

Gjatë rrugëtimit të tij, nuk pushoi së mallkuari Muratin dhe Shahin again. Ngrinte pirqje të vogla gurësh nëpër vende të shkreta, por në pika që mund të dalloheshin, me qëllim që çdo kalimtar të shtonte edhe ai gurin e vet të mallkimit. Bënte atë që bënin zakonisht të krishterët për turqit që u shkaktonin të këqija dhe për koxhabashët, duke besuar se ata do t'i torturonin sëmundjet dhe njeriu që mallkonin do të shndërrohej në lugat. Për më tepër, besonin se sëmundjet do të preknin të gjithë anëtarët e familjeve të tyre.

---

¹ Sekretari përdor në rrëfimin e tij njësitë europiane të matjes së distancave.

² Shprehje që populli e përdor shpesh.

³ Sot quhet Kalifonio.